

AZ IRODALOM TUDOMÁNYOS FORDULATA A HELLENISZTIKUS ALEXANDRIÁBAN**

Kulcsszavak: *hellenisztikus kultúra; írásbeliség; filológia; szkholionirodalom; múzsainvokáció*

Ἔσπετε νῦν μοι Μοῦσαι Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι —
ὑμεῖς γὰρ θεαί ἐστε πάρεστε τε ἴστε τε πάντα,
ἡμεῖς δὲ κλέος οἶον ἀκούομεν οὐδέ τι ἴδμεν —,
οἳ τινες ἡγεμόνες Δαναῶν καὶ κοίρανοι ἦσαν·
πληθὺν δ' οὐκ ἂν ἐγὼ μυθήσομαι οὐδ' ὀνομήνω,
οὐδ' εἰ μοι δέκα γλῶσσαι, δέκα δὲ στόματ' εἶεν,
φωνὴ δ' ἄρρηκτος, χάλκεον δέ μοι ἦτορ ἐνείη,
εἰ μὴ Ὀλυμπιάδες Μοῦσαι Διὸς αἰγιόχοιο
θυγατέρες μνησαίαθ' ὅσοι ὑπὸ Ἴλιον ἦλθον·
(Hom. II. 2. 484–492)

Mondjátok hát nekem olymposi házakat lakó Múzsák, hiszen ti istennők vagytok, jelen vagytok és mindent tudtok, míg mi csak a hírért halljuk és nem tudunk/láttunk semmit, hogy kik voltak a Danaók vezérei és parancsnokai. A sokat én nem tudnám elbeszélni és megnevezni, akkor sem, ha tíz nyelvem és tíz szám volna, hangom rendületlen és érc szív dobogna kebelemben, ha nem emlékeztetnének a Múzsák, a pajzsos Zeus olymposlakó lányai, hogy mennyien érkeztek Trója alá.

* ADORJÁNI Zsolt (1982), PhD, nyelvtudomány, klasszika-filológus, irodalomtörténész, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Moravcsik Gyula Intézet, Budapest, adorjanizs@gmail.com

** Jelen dolgozat azon előadás némileg átdolgozott és kibővített változata, melyet 2024. november 23-án a Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvénysorozat Erdélyi Múzeum-Egyesület szervezte 23. fórumán *A Pindarosz-scholionok fordításának és kommentálásának tanulságai* címen tartottam. A szervezőknek köszönöm a meghívást és a baráti fogadtatást. Az alábbiakban megtartottam a szóbeli jelleget, és csak a legszükségesebb jegyzetapparátust fűztem hozzá. Dolgozatom nem filológiai mélyfúrás, hanem általános áttekintés azok számára, akik éppen csak ismerkednek a hellenisztikus kultúra szerepével a klasszikus irodalom hagyományozásában.

Az európai irodalom első és mindmáig egyik legnagyobb alakja, Homérosz (vagy az a költő, akit Homérosznak hívunk) az *Iliász* második énekében a több száz soron keresztül tartó hajókatalógus bevezetőjében e szavakkal idézi meg a múzsákat, és ez egyben a műben található leghosszabb múzsainvokáció. Okkal-joggal áll e passzus éppen ezen a helyen, a hajókatalógus személy- és helységnevekben, valamint egyéb „adatokban” tobzódó, a mitikus görögséget ábrázoló irodalmi szöveg freskó bevezetőjeként. A katalógus a dalnok minden képességét, nemcsak költői-előadói vénáját, de tudását-émlékezőtehetségét is mozgósító, formai és tartalmi bravúr, amelyet lehetetlen volna külső, isteni segítség nélkül létrehozni. Jóllehet a *múza* szó etimológiája mindmáig vitatott, az kétségtelen, hogy az istennők – Zeusz és Mnemoszüné lányai – genealógiája az emlékezés-émlékeztetés (μνημή ~ μνησαῖαθ': 492) tevékenységét kapcsolta hozzájuk. A tudásközvetítés közege az élő szó – az irodalom orális korszakában vagyunk –, a múzsák mondják, a költők hallják és továbbmondják az üzenetet. Erre a közvetítésre a múzsákat nem pusztán valami meghatározatlan, isteni erő képesíti, hanem az, hogy ott voltak az eseményeknél, mint szemtanúk látták és ismerik a „tényeket”, míg az emberekhez, így a dalnokhoz is csupán hallomásuk (κλέος) jut el. Ezt hármas szójáttékkal (*paronomasiával*, illetve *figura etymologica*val) közvetíti a költő: a *jelenlét* (παρεστέ) és a *tudás* (ἴστέ) töve hangalakban hasonló, az utóbbi pedig etimológiailag azonos a *látás* „id”-tövével: a tudás valójában közvetlenül a szemem keresztül haladó érzékszervi tapasztalást jelent (lásd lat. „vid”-, ném. „wiss”-töveket). A költészet és a tudás (ami később a tudomány-, „Wissenschaft”-fogalmakat is eredményezi) tehát már a kezdet kezdetén Homérosznál összekapcsolódik: a költő nemcsak szórakoztat, elűzi a szomorúságot, örömet és tetszetősséget (*charist*) közvetít, hanem tudást is – mindezt a múzsák segítségével. Később, az archaikus kardal megjelenésével a szóbeliség marad, ám a dalnokot felváltja a kar mint a költő szócsöve – a lírai én jellemző önmegnyilvánulása és önmegnevezése pedig a *bölcs* (σοφός), továbbra is meghatározó tehát a költői tevékenység intellektuális vonatkozása, a világösszefüggések átlátása.

A görög költészeti gyakorlatban a Nagy Sándor birodalmán létesülő utódállamok kulturális forradalma, a hellenisztikus kultúra hoz gyökeres változást, ám nem teljes átalakulást, hiszen a szóbeliség is megmarad, csak éppen dominánssá válik az időközben megjelent írásbeliség mint kultúrtechnikum: a görög irodalmat „írni kezdik”. Kérdés, hogy a múzsák – tudás – költő hármasa miként alakul a megváltozott körülmények között. Ennek látványos illusztrálására, a homéroszi múzsainvokáció ellenpólusaként az alexandriai Kallimakhosz egyik – sajnos csak töredékesen hagyományozódott – főművét idézzük, melynek már címe is beszédes: *Aitia* („Okok”), ami akár filozófiai traktátust vagy tankölteményt is takarhatna, valójában azonban szellemesen összefűzött mítoszbeszélések csokra, melyek valamilyen obskúrus rítus, kultusz, tárgyi emlék magyarázatát, okát keresik és tárják az olvasó elé. Ez az oknyomozó-antikvárius törekvés máris az intellektualizmus bélyegét nyomja a kallimakhoszi

műre, melyet egy oxfordi kutató okkal-joggal nevez „tudáskölteménynek”.¹ A harmadik könyv tartalmazta a későbbi szerelmi elégia archetípusának tekintett Akontiosz és Küdippé történetét, melynek *aition*-vonatkozása mindjárt kettős: egyrészt a végki-fejletben a főhős a keosi Akontiadák ősenek bizonyul, tehát van egyfajta genealogikus okmagyarázat, másrészt választ kapunk arra a kérdésre, hogy az egyéb forrásból ismeretlen történet hogyan jutott Kallimakhosz tudomására. Ez a metapoétikus okmagyarázat a következő formában jelentkezik:

(...) εἶπε δέ, Κεῖε,
 ξυγκραθέντ' αὐταῖς ὅζυν ἔρωτα σέθεν
 πρέσβυς ἐτητυμῖη μεμελημένος, ἔνθεν ὁ πα[ι]δός
 μῦθος ἐς ἡμετέρην ἔδραμε Καλλιόπην.
 (Ait. fr. 75. 74–77)

(...) s elmesélte, keósi ifjú, a sziget városaival összefonódott lángoló szerelmi történetedet a valóságghú előadásmód nagy öregje, ahonnan a rege a mi szépen szóló múzsanánkba szaladt át.

A *valóságghú előadásmód* doyen-ja keosi Xenomédész, egy prózában alkotó lokálkrónikás, akinek művét a költő az általa sugallt szcenárió szerint olvasta, feltehetőleg kivonatolta, majd megverselte. A tudásmozzanat félreismerhetetlen, de ez nem a múzsa transzcendentális és némileg irracionális erejéből származik. Kallimakhosz nem fohászkodik hozzá, helyette a szorgos (szoba)tudós álarcát ölti magára, aki buzgón és szinte pedánsan tanulmányozza egy olyan szerző művét, aki egy nem éppen szépirodalmi, inkább objektív igazságértéke miatt érdekes munka (ún. Sachliteratur) szerzőjének tűnik. A szöveg szellemi rokonságot sugall a tudós költő és a pontosságra törekvő öreg (πρέσβυς ἐτητυμῖη μεμελημένος) között. A *pontosságnak* fordítható ἐτητυμῖη töve a létige, az igazság tehát nem más, mint a valóban létező (akárcsak a magyar „lényeg” vagy a német „Wesen”, a szó természetesen a nyelvi valóságot is jelenti mint *etymologia*). Az igazság körültekintő és pontos felderítése tehát olyan tulajdonság, mely egyaránt jellemzi a krónikást és a filológust, aki nem a múzsáktól várja a megvilágosodást, hanem képes saját maga erejéből utána járni. Xenomédész archeológiája így a filológusi munka társtudományává, a történetíró pedig Kallimakhosz avatárjává lép elő.

Egy ilyen tudásra építő költészetfelfogásban milyen szerepe juthat a hagyományos homéroszi múzsá(k)nak? Jellemző, hogy az epizód utolsó szava Kalliopé, az

1 Gregory HUTCHINSON: *The Aitia: Callimachus' Poem of Knowledge*. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 145(2003). 47–59.

epikus költészet mûzsája. Ám itt a fogalom nem isteni hatóerő jelölésére, hanem pusztán metonimikusan Kallimakhosz költészetének kifejezésére szolgál. Xenomédész pontos, ám száraz-prózai munkája a költő előadásában válik igazán „szépen szólóvá” (Καλλι-όπη), vagyis költészetté. Sommásan megállapíthatjuk tehát: míg Homérosznál a tudás a mûzsáktól mint isteni erőtől származik, addig Kallimakhosznál a hellenisztikus korban a költő áll a középpontban tudásvágyával, a költemény ezen törekvés gyümölcse, a mûzsa pedig már nem önálló entitásként, csak a tetszetős költői forma védjegyeként jelenik meg.

A következőben két kérdésre keressük a választ: egyfelől milyen tárgyi-kultúrtechnológiai változások tették lehetővé ezt az új intellektuális irodalomfelfogást, másfelől milyen társadalmi-irodalomszociológiai folyamatok állhattak a változás hátterében, melyet okkal-joggal nevezhetünk az irodalom tudományos fordulatának?

Az első kérdésre a válasz egyértelműen a papirusz térhódítása, melynek alapanyaga az időközben görög kultúrájú Alsó-Egyiptomban, a Nílus deltájában korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre. A papirusznádból készült tekercsekre a szöveget oszlopok (*columnák*) formájában írták nádból vagy sásból metszett íróeszközzel, olvasás közben pedig oszlopról oszlopra haladva jobbról balra letekerték az egyik tartórúdról és fel a másikra, majd használat után ismét feltekerték (innen a „tekercs”, latinul *rotulus* vagy *volumen*), és bőrtokban (*scrinium*) egy erre a célra szolgáló falmélyedésben (*nidus*) vagy szekrényben (*armarium*) tárolták.²

A második kérdésre a válasz komplexebb, most csak egyetlen jellemző aspektusát emelném ki, mely az említett Alsó-Egyiptom kulturális metropolisza, Alexandria esete. Alexandriát azontúl, hogy a világbirodalmat létrehozó Nagy Sándor nevét viselte, és a hadvezér tulajdon alapítása volt, még egy fontos ok predesztinálta arra, hogy a Kr. e. 3. század kulturális és irodalmi központja legyen. Az *Odüsszeia* negyedik énekében Menelaosz beszámolójában megjelenik Észak-Egyiptom mint Próteusz birodalma. Az alexandriaiak úgy tekinthettek erre a szövegre, mint saját alapítási mítoszukra, a görög múlt igazolására nemzeti költőjük által. Egy nagy görög, a trójai háború hőse már járt Egyiptom földjén – ez az egyiptomi görögök identitásának *aitionja*. A jelen társadalmi valósága ezzel szemben egészen mást sugallt. A görögök kisebbségben voltak az őshonos egyiptomi lakosság körében, ami elidegenítően hatott rájuk. Egy amerikai kutató ezt a történelmi tapasztalást „kulturális sokk”-nak nevezte, ami különféle válaszreakciókat időzített.³ Az egyik ilyen a klasszikusok má-

2 A *nidus* jelentése eredetileg „fészek”, az *armarium*, amely tulajdonképpen fegyveres szekrény, az „r” hang elhasonulásával (disszimiláció) *almáriumot* (régies konyhaszekrény) eredményezett.

3 Graham ZANKER: *Realism in Alexandrian Poetry: A Literature and Its Audience*. London–Sidney, 1987.

solása és gondozása volt, mert ez adott identitást és történelmi gravitációs erőt az alexandriai görögöknek.

Alexandriában hatalmas múltörző és -feldolgozó monopólium működött, melyet Muszeion néven ismerünk. Alapítója I. Ptolemaiosz Szótér volt, de igazi virágzását fia, II. Ptolemaiosz alatt érte el. Maga a név múzsakertet jelent,⁴ átvitt értelemben pedig olyan létesítményt, amely a mûzsai tudományokkal (azaz a *humaniorákkal*) való foglalatosságot tette lehetővé. Ennek csupán egyik, ám valószínűleg emblematisz intézménye volt az alexandriai könyvtár. Az itt működő könyvtárosok nemcsak katalogizálták és megőrizték a rájuk bízott anyagot, hanem buzgón tanulmányozták is. Nemcsak *custosok* voltak tehát, hanem filológusok is. Hogy ez pontosan mit is jelent, arra hamarosan visszatérek. A Muszeion ezzel együtt nem pusztán szellemi tér volt, hanem rendkívül jól felszerelt rekreációs övezet is: rendelkezett például vadasparkkal, amely egyszerre szolgált zoológiai megfigyelőközpontként és királyi vadászterületként is. Látható tehát, hogy a létesítmény kiemelt uralkodói beruházásként működött, a rendszer kedvezményezettjei adómentességet és további előjogokat élveztek, nem csoda tehát, ha cserébe bizonyos gesztusokat tettek a felsőbb hatalom birtokosának. Ez nyilvánvalóan kritikára serkentette azokat, akik nem részesültek efféle privilégiumokban, és irigyek voltak azokra, akik igen. Phliuszi Timón például így ír a Muszeionról egyik szatirikus költeményében (a *silloi* műfajmegnevezés tulajdonképpen ferde tekintetet, „bandzsítás”-t jelent):

πολλοὶ μὲν βόσκονται ἐν Αἰγύπτῳ πολυφύλλῳ,
βιβλιακοὶ χαρακῖται ἀπειρίτα δηριόωνι
Μουσέων ἐν ταλάρῳ.

(fr. 786 SH)

*Sokan híznak Egyiptom soklevelű földjén, a sok
könyvmoly a zárt kapuk mögött véget nem érően
vitatkozik⁶ a Múzsák kalitkájában.*

A múzsák ketrece valószínűleg az alexandriai könyvtár állattartási gyakorlatán alapul, és az énekes múzsák bezárt madarak képében jelennek meg. A „könyvmoly”

4 A Μουσείον semleges nemű jelző, így jelentése eredetileg „múzsákhoz tartozó”, a gyakorlatban ez az archaikus kor óta múzsaszentélyt jelölt, mely rendszerint vonzó természeti környezetben foglalt helyet (az egyik leghíresebb és régészetiileg is feltárt Muszeion a thérai Archedamos alapítása Athén közelében).

5 A jelző nemcsak Egyiptom legendás termékenységre utalhat, hanem a φύλλον szó kétértelműségével játszva („levél” ~ „lap”) a könyvtár papirusztekercs-gyűjteményére is.

6 A vitatkozó filológusok jelennek meg Kallimakhosz első és negyedik iamboszában is.

szóval fordított kifejezés pontos értelme vitatott: a χαρακῖται származtatható a χαράσσειν „vésni” igéből, így a filológusok megszállott író tevékenységére utalna, vagy a χάραξ „cölöp” főnévből, ami a Muszeion zárt-ezoterikus, mintegy kerítéssel körülvett világára utalna.⁷

A két változás együttese: az írásbeliség térhódítása és a saját múlt iránti szenvedélyes érdeklődés következtében gyökeresen megváltozik a költészethez mint írott szöveghez való viszony, és új hermeneutikai gyakorlat születik, a filológia. A φιλόλογος jelző már Platónnál is többször előfordul (például *Phaidr.* 236E), igaz, itt még nem technikai értelemben, hanem csak a beszédet/beszélgetést kedvelő ember megnevezéseként. Arisztotelésznél már „irodalomkedvelőt” jelent (*Rhet.* 1398B 14), legkésőbb a hellenisztikus korra pedig kialakul a foglalkozást megnevező terminus. Suetonius tanúsága szerint (*Gramm.* 10) először Eratoszthenész nevezte magát így. A filológusok irodalomszeretete abban nyilvánult meg, hogy nemcsak olvasták az irodalmi múlt klasszikusait, hanem gondozták is szövegeiket. Ha közelebbről megnézzük módszereiket, rájöhetünk, hogy mind célját, mind eszköztárát illetően igen hasonló ahhoz, amit a modern filológia alkalmaz. A filológiát mindig is a „jó” szöveg megalkotása érdekelte, ami a szerző szándékainak leginkább megfelelő változatot jelenti. Ezzel összefüggésben érdemes azokat a fogásokat áttekinteni, melyeket a hellenisztikus tudósok alkalmaztak munkájuk során. Így az alexandriai filológusok generációit is közelebbről megismerjük.

A leghíresebb filológusok egyszersmind az uralkodó által kinevezett Muszeion-beli főkönyvtárosok is voltak. Az egyetlen kivétel Kallimakhosz, aki irodalmi kérdésekben megkérdőjelezhetetlen tekintélye és a Ptolemaioszokhoz fűződő kapcsolata ellenére tudomásunk szerint sosem volt főkönyvtáros.⁸ Az első, aki ezt a feladatkört betöltötte ephesosi Zénodotosz volt. Az ő nevéhez kötődnek a görög klasszikusok ún. *edaphosai* („forrásai”), melyek az első szövegkiadások (*ekdosis*) lehettek. Ezekhez valószínűleg több szöveghagyományt összevetett, és így alakította ki a maga *kritikai* kiadását, de módszereiről nem sokat tudunk. Őt követte a hivatalban kürénéi Eratoszthenész, Kallimakhosz földije, akit III. Ptolemaiosz Philadelphosz nevezett ki ebbe a pozícióba. Igazi polihisztor volt, aki nem csak a bölcsészettudományban tűnt ki,⁹ ennek ellenére gúnyneve „Béta” volt, ami arra utalt, hogy egyik területen sem ő számított a legnagyobbknak. Egyik legfontosabb újító gondolata az irodalom fiktív

7 Az „elefántcsonttorony” a másik bevett metafora, ennek ugyanakkor biblikus eredete van (az *Énekek énekében* a nő nyakának metaforája, innen került a Mária-dicsőítés eszköztárába, és vált lassanként a megközelíthetlenség kifejezésévé).

8 Ennek ellenére az ő nevéhez kötődik a világtörténelem talán leghíresebb bibliográfiája, az ún. „Táblák” (*Pinakes*), melyben a tudós költő katalogizálta és tartalmi kivonatokkal látta el a könyvtárban fellelhető kéziratokat. A monumentális mű elveszett, csak híre maradt fenn.

9 Matematikai képességeire vall, hogy egy egyszerű, de zseniális módszerrel megmérte a föld kerületét, és verset írt a kockakettőzésről (ún. déloszi probléma). Arkhimédész oly nagyra

minváltának „felfedezése”. Híres mondása volt az, amikor arra a kérdésre, hogy hol helyezkedik el Aiolosz birodalma (Homérosz realiztikus értelmezése), azt válaszolta, hogy készséggel elárulja, ha megtalálják azt a tömlőt, amelybe Aiolosz a szeleket zárta. Ez a nézet, mely nem annyira a költészet igazságértékére, hanem lelki épülést és örömet (*terpsisz*) okozó képességére helyezte a hangsúlyt, az epikureizmus irodalomelméletében élt tovább (gadarai Philodémosz).¹⁰

Büzsantioni Arisztophanész a harmadik és második század fordulóján működött, némileg tehát később, mint az alexandriai irodalom nagy korszakának alkotói. Legfontosabb újítása a lírai versek metrikai egységekre (sorokra, ún. *stichosokra*) való tördelése (*kólometriája*) a korábbi hagyománnyal szemben, mely a költészetet is ugyanolyan *columnákba* írta, mint a prózát.¹¹ Ez az újítása Pindaros bonyolult metrumú verseinek tagolását is két évezredre meghatározta: ezeket a modern Pindaros-kutatás kezdetéig az Arisztophanész-féle tagolásban olvasták.

A szamothrakéi Arisztarkhosz a későbbi hagyomány a legnagyobb filológusnak tartja (ὁ κριτικώτατος: a „legkritikusabb”, avagy a „legnagyobb kritikus”). Nevéhez fűződik (Proklosz leírása szerint) egy olyan szövegkritikai módszer, amelyet mind a mai napig alkalmazunk. Arisztarkhosz tisztában volt azzal, hogy a fennmaradt görög irodalomban egyszer használatos/ismert szavak, az ún. *hapax legomenák* meghatározása nehézségekbe ütközik.¹² Azt az elvet vallotta, hogy Homéroszt Homéroszból kell magyarázni, tehát ha a ritka szó még egyszer előfordul nála (*dis legomenon*), akkor

becsülte, hogy saját matematikai rejtélyversét (az ún. *problema bovinum*, a „marha-probléma”) a Hélios csordájában lévő állatok számáról) a kürenéi filológusnak ajánlotta.

10 A költészet „hedonisztikus” felfogása már Hésziadosznál kimutatható, akinél a múzsák elűzik a gondokat és a csüggeteg szívet felvidítják (*theog.* 98–103: εἰ γὰρ τις καὶ πένθος ἔχων νεοκηδεῖ θυμῷ / ἄλγεται κραδίην ἀκαχήμενος, αὐτὰρ αἰοιδὸς / Μουσάων θεράπων κλεῖτα προτέρων ἀνθρώπων / ὑμνήσει μάκαράς τε θεοὺς οἱ Ὀλυμπον ἔχουσιν, / αἶψ’ ὃ γε δυσφροσυνέων ἐπιλήθεται οὐδὲ τι κηδέων / μέμνηται· ταχέως δὲ παρέτραπε δῶρα θεῶων; *Ha valakinek újdonsült búját ül a lelkén és így hervadozik letört szívvel, ám a Múzsák szolgálja a régi emberek hírnevét és az Olympost lakó boldog isteneket magasztalja, azonnal elfelejtkezik a bűjéről és nem emlékezik a szomorúságra: az istennők ajándéka gyorsan elterelték gondolatait.*). Az epikureus nézettel szemben áll a sztoikusoké, akik mindenáron erkölcsi tanítást akartak kihallani a műből (ha másként nem ment, úgy vad allegorézis árán). Közvetítő szerepet töltött be például a parioni Neoptolemosz, aki a két cél összekapcsolását és valamiféle egyensúly megteremtését tartotta követendőnek. Vö. Hor. *ars p.* 343: *omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci.*

11 Valószínűleg nem radikális újításról van szó, hiszen ismerünk az Arisztophanész előtti időből is néhány papiruszt, melyeken valamiféle sortördelés már megragadható (például Sztészikhosz *Thebais*-ának lille-i papirusza; ugyanez a papiruszkonvolutum őrizte meg Kallimakhosz *Aitia* c. művének egyik híres töredékét, a harmadik könyv *Victoria Berenices* néven ismert nyitódarabját).

12 A *hapax*okat természetesen már ez első generáció tagjai jól ismerték, gyakran használták eredeti költeményeikben úgy, hogy kontextusuk nemegyszer állásfoglalás volt a kérdéses

először azt a helyet kell megvizsgálni, és csak akkor folyamodni más auktorokhoz, ha a szó valóban *hapax*.¹³ Ez azon az elven alapul, hogy a költő konzekvens a ritka szavaknak adott jelentés tekintetében.

Az alexandriai filológusok ismerték a legtöbb szövegromlást, és ezek jelölésére a szövegkiadásban különféle jeleket használtak (a jelölés konvenciója ugyanakkor filológusonként eltért). Volt olyan, hogy egy egész sorról gondolták, hogy nem a szerzőtől magától származik, hanem későbbi betoldás. Ilyenkor a sor elé helyezett egyszerű vízszintes vonallal (*obelos* = „nyárs”) jelölték, hogy a sort törlendőnek ítélik (*athetálták*), de nem törölték, hiszen a szöveghagyomány része volt. Ha csupán valami megjegyzésük volt a szöveghez, akkor Arisztarkhoszt követve rendszerint a *diplét* („kettős vonalat”: >) használták. A jel utalhatott ugyanazon a szövegen belüli szkholionra vagy a szerző egy másik munkájára. Bizonyos kéziratokban, amilyen például Homérosz becses *Codex Venetus*a, fennmaradtak egyes szövegkritikai jelek, melyek az alexandriaiak tevékenységére utalnak, a legtöbbet róluk viszont, indirekt módon, későbbi szöveges beszámolókból tudjuk. Ilyen az *Anekdoton Parisinum* leírása vagy Arisztionkosz *Peri sémeiôn* („A kritikai jelekről”) c. műve.¹⁴

Látható tehát, hogy hellenisztikus filológusok generációi dolgoztak szorgalmasan az irodalmi hagyomány ápolásán. Tudományos teljesítményük sokszor a magyarázott mű terjedelmét megközelítő vagy akár meghaladó értekezésekben öltött testet, melyben azt sorról sorra, de akár szóról szóra értelmezték. Ezt a típusú értekezést, melynek szerkezetét a mű linearitása szabja meg, görögül *hypomnémának*, latinul *commentarius*nak nevezzük. Mindkét szó a *men-* tövet tartalmazza, mely az „ész”, „emlék” szemantikáját hordozza. A kommentár tehát eredeti szándéka szerint olyan mű, mely az olvasót igyekszik emlékeztetni mindarra, amit tudnia kell ahhoz, hogy a művet teljes mélységében érteni és élvezni tudja. Azt is mondhatnánk, hogy a kommentár a hellenisztikus filológus és olvasó „múzsája” – nagy különbség ez ahhoz a felfogáshoz képest, amellyel Homérosz ábrázolta az emlékezés istennőit! Ezek a kommentárok, néhány papirusztöredéket leszámítva, elvesztek, viszont lényegi állításaik átmentődtek a szkholionanyagba, mely a régi kommentárok kivonatainak tekinthető. A latinos

szó jelentését illetően. Az értelem kikövetkeztetésében sokszor az etimológiai magyarázat volt segítségükre.

13 A *hapax*oknál számontartott jelenség a *próton legomenon*, ami arra utal, hogy a szó első előfordulása jól adatolható, és a későbbi használat ebből vezethető le.

14 Ez a késő hellenisztikus szerző másik három társával együtt (Didümosz, Héródianosz, Nikanór) képezte az alapját annak a kompilációnak, melyet a bizánci korban „Négyes”- (Viermänner-)kommentárként emlegettek. Ebben Didümosz a filológiai, Héródianosz a nyelvtani, Nikanór az ortográfiai szempontokat vette figyelembe. Az utóbbi ragadványneve ezért Στιγματίας (Billogos), ami utal egyfelől a rabszolgák bőrébe égetett bélyegre, másfelől a *stigma* betűjegyre mint szövegkritikai eszközre, mellyel a filológus a szövegeket „megbélyegezte” (hasonló magyar szójátékkal bélyegezhetjük a filológust „rag-szolgá”-nak).

átírású *szkholion* szó a görög σχολιον főnévre megy vissza, melynek alapja a „szabad-idő” jelentésű főnév, ami később az újkori iskola antik megfelelőjének megnevezéséül szolgált. Ez a gondolattársítás arra utal, hogy a tanulás, vagyis a régi jó szerzőkkel való szervezett foglalkozás csak a szabadidővel rendelkező arisztokratikus (~ „nemes”) ifjak számára volt elérhető. A görög fogalom később a latinba is átkerült *schola* alakban, ahol eredetileg a *ludus* (~ „ludus”) szolgált ennek jelölésére, s innen terjedt tovább a többi európai nyelvben (*Schule, school, école*). Végső soron tehát a *szkholion* fogalma iskolai használatra készült szöveges bejegyzést jelent, melyet a kéziratok margójára írtak, ahol megfelelő szabad hely állt rendelkezésükre. Terjedelmük az egy vagy alig néhány szavas magyarázatoktól (ún. D-szkholionok, helytelenül Didümoszról elnevezve) az egészen hosszú, miniatűr értekezésnek is beillő formáig terjed. A Pindarosz-szkholionok inkább az utóbbi részletező gyakorlatot követik. A kései antikvitásban a szkholionok már az egész szöveget négyoszögletű gyűrűként körbevevő, önálló szövegegységgé lépnek elő, melyeket megjelenésük hatására *catenának* („lánc”) nevezzük. Ez a típus viszont inkább a keresztény tematikájú szövegek kísérő-jelensége.

A szkholionokat legelőször papiruszra (latinul *charta*, innen a magyar „hártya”) írt szövegeknél alkalmazták. A papirusztekercset nehéz letenni, hiszen ilyenkor felcsavarodik, és bajosan lehet visszatérni a korábban olvasott helyhez. Ebből következik, hogy egyszerre több papiruszt körülményes volt olvasni, ezért célszerűnek bizonyult, ha minden szükséges adatot egyazon íráshordozón tároltak és találtak. Az a körülmény, hogy a megjegyzések a szöveg közelében, mintegy metatextuális utalásként láthatók, megkönnyíti használatukat, hiszen tulajdonképpen egy oldalpillantással megszerezhető az általuk kínált információs többlet. Ezért is volt alkalmas ez a forma az iskolai oktatásban való felhasználásra: segítségükkel a tanulók viszonylag könnyen olvastak nehezebb szerzőket is, mint például Homéroszt.

A kommentárok átírása szkholionokba hosszú és bonyolult folyamat lehetett, melynek nem minden részlete tisztázott. Annyi bizonyos, hogy a papiruszról való folyamatos átállás pergamenre, a tekercsről pedig a kódexre kedvezett ennek a változásnak. A pergamen a Kr. e 2. században jelent meg mint a papirusz alternatívája,¹⁵ ám eleinte csak másodlagos szerepet játszott a hagyományos technológia mellett. A Kr. u. 1–2. századra viszont átvette a vezető szerepet, és ezáltal a kódexekben haszná-

15 A „pergamen(t)” szó (latin *pergamentum*, angol *parchment*) az Attalida uralkodók központjára, Pergamonra megy vissza, ahol szüntelenül rivalizáltak az alexandriai iskolával. Egy anekdota szerint, amikor az alexandriaiak a papirusznádra embargót rendeltek el, a pergamoniak azzal válaszoltak, hogy feltalálták az állati (tinó)bőrből készült íráshordozót, melyet lapokra vágtak, a későbbi könyvhöz hasonlóan befűztek, majd kemény borításba (eredetileg fába) kötötték. A „kódex” (< lat. *caudex*) szó is eredetileg „fatönk”-öt, „vágott falap”-ot jelöl.

latos szkholionanyag jelentősége is megnőtt. Ezzel együtt biztosítva volt az antik eredetű kommentártöredékek útja a középkorba, és így az újkorba is. A kódexek azok a mentőcsónakok, melyek nemcsak az antik görög irodalom legjavát, hanem antik értelmezésének gondolatmorzsáit is megőrizték számunkra.

THE SCIENTIFIC TURN OF LITERATURE IN HELLENISTIC ALEXANDRIA

Keywords: Hellenistic culture; literacy; philology; scholion-literature; invocation of the muse

The Greek literature has not been „literate” from the beginning, but was born orally on the lips of the epic bard. Later on it will be written, as well, the natural performative context for literature, however, remains orality. It was not until the Hellenistic age that literature became predominantly written. In the wake of this process not only new ways of reception were introduced, but the general attitude towards literature changed radically, as well, which gave birth to a new hermeneutic practice, philology. Masters of this nascent science were both philologists and poets. In this paper I scrutinize some aspects of this paradigmatic shift: in what kind of cultural and social ambience it took place, which technical implements made it possible, and what kind of methodology evolved to suit the scope of this new understanding.

TRANSFORMAREA ȘTIINȚIFICĂ A LITERATURII ÎN ALEXANDRIA ELENISTICĂ

Cuvinte-cheie: cultură elenistică; alfabetizare; filologie; literatură de tip scholion; invocarea muzei

Literatura greacă nu a fost întotdeauna „literatură” în sensul scris al cuvântului, ci s-a născut inițial pe buzele bardului epic inspirat de Muză. Ulterior, va fi și scrisă, însă contextul performativ natural pentru literatură rămâne oralitatea. Abia în epoca elenistică literatura a devenit predominant scrisă. În urma acestui proces nu numai că au fost introduse noi moduri de receptare, dar și atitudinea generală față de literatură s-a schimbat radical, dând naștere unei noi practici hermeneutice, filologia. Maeștrii acestei științe incipiente erau atât filologi, cât și poeți. În această lucrare analizez câteva aspecte ale acestei schimbări de paradigmă: în ce fel de ambianță culturală și socială a avut loc, ce instrumente tehnice au făcut-o posibilă și ce fel de metodologie a evoluat pentru a se potrivi scopului acestei noi înțelegeri.